

Azra Đelmo

MODERNIZACIJA I OBLIKOVANJE POTROŠAČKE KULTURE U MOSTARU RANIH 1970-IH

Sažetak: Tokom trajanja socijalističke Jugoslavije, Mostar je doživio naj snažniji ekonomski razvoj u svojoj historiji. On je bio naročito intenzivan tokom šezdesetih i sedamdesetih godina omogućavajući porast životnog standarda i kupovne moći stanovništva. Cilj ovoga rada jeste da se sa pozicije historijske nauke pokaže kako je taj razvoj utjecao na promjene društvenih odnosa na hercegovačkom području. U radu se pokazuje da je započeo proces šire modernizacije društva u Mostaru i Hercegovini koji se, između ostalih, manifestovao i u razvoju potrošačke kulture.

Gljučne riječi: Mostar, ekonomski razvoj, sedamdesete, modernizacija, potrošačka kultura

Modernizacijski zamah u socijalističkoj Jugoslaviji, započeo širokom industrijalizacijom u prvim poratnim godinama, vrlo brzo je omogućio pretvaranje zaostale, siromašne i agrarne zemlje u relativno razvijenu industrijaliziranu zemlju. Već šezdesetih godina dvadesetog stoljeća Jugoslavija je bila među prvima u svijetu po stopi ekonomskog rasta. Poboljšanje kvalitete života i životnog standarda te smanjivanje društvene nejednakosti građana bio je proklamirani cilj jugoslavenske politike. U ostvarivanju ovog cilja socijalistički sistem je iznova trebalo modernizovati: od čestih ustavnih promjena, petogodišnjih planova razvoja, uvođenja samoupravljanja do privrednih reformi i okretanja tržišnom socijalizmu.¹

¹ Statistički podaci svjedoče da je za samo 15 godina, od 1956. do 1972, životni standard građana Jugoslavije porastao za tri i pol puta. U prilog tome govori i statistika strukture

Privredna reforma iz 1965. godine je donijela posebne pogodnosti. Ona je smanjila ulogu države u privredi i uvela tržišni socijalizam. Iako se od reforme nakon nekoliko godina odustalo, njene posljedice su ostale.² Između ostalih, državne granice su ostale otvorene, Zapad je Jugoslaviji bio bliži, umnogostručio se promet ljudi i ideja, slobodnije su se čitale strane novine i slušale strane radijske stanice.

Posljedice ubrzanog ekonomskog razvoja bile su vidljive tokom sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća, koje su neki historičari definisali kao vrijeme bujanja potrošačke kulture, odnosno stvaranja potrošačkog društva. Kako je historičar Igor Duda pokazao u studiji o potrošačkom društvu, doduše na primjerima Hrvatske, sedamdesete su bile godine kada je konzumerizam već uveliko zahvatio jugoslavensko društvo i postao dio svakodnevnice.³ Govoreći o porastu životnog standarda u Jugoslaviji početkom sedamdesetih godina, i historičar Dušan Bilandžić konstatuje da se Jugoslavija krajem sedamdesetih već svrstala među zemlje potrošačkog društva.⁴

U specifičnim uslovima socijalističke Jugoslavije odvijali su se i modernizacijski procesi u Bosni i Hercegovini. Prema riječima Husnije Kamberovića, neposredno nakon Drugog svjetskog rata bosanskohercegovačko društvo bilo je seljačko u pravom smislu te riječi, ne samo zbog činjenice da je većina stanovništva živjela na selu, nego ponajprije zbog činjenice da to stanovništvo u socio-kulturnom smislu nije prekoračilo granice seljačkog društva. Na ovom je prostoru neposredno nakon rata 70% stanovništva bilo nepismeno, a skoro pola miliona ljudi nosilo je opanke koje su najčešće sami

potrošnje u kojoj je opadao udio potrošnje na prehranu, a povećao se udio potrošnje na namještaj, kulturu i razonodu. Tako je sudjelovanje prehrane palo od 53,9 % (1952) na 39,5% (1972), namještaja i opreme za domaćinstvo povećalo se sa 4,8 na 10,2%, izdaci za kulturu i razonodu porasli su sa 0,7% na 3,8%, izdaci za saobraćaj i veze povećali su se sa 1,8 na 9,4%, potrošnja električne energije po stanovniku povećala se sa 17,3 kWh na 369,4 kWh, tj. za više od 21 put, broj električnih štednjaka povećao se sa 1.0 na 1.000 stanovnika na 194,6 na 1.000 stanovnika, broj automobila na 1.000 stanovnika od 0,4 u 1950. povećao se na 54,4 u 1973. godini, tj. 136 puta više. Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ – glavni procesi*, Zagreb 1985, 387.

- 2 Prema mišljenju Latinke Perović, Privredna reforma iz 1965. godine je najvažnija i najdalekosežnija stvar koja se Jugoslaviji dogodila, i koja nije značila samo set radikalnih promjena na području ekonomije nego, što je mnogo važnije, i začetak promjena u ljudskim mentalitetima. Grupa autora, *Snaga lične odgovornosti: prijatelji o Latinki Perović*, Beograd, 2008. 79.
- 3 Igor Duda, *Pronađeno blagostanje, Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970 –ih i 1980 – ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
- 4 D. Bilandžić, *Historija SFRJ*, 387.

radili od goveđe kože. Sredinom 1953. godine od ukupno 6.004 naselja u Bosni i Hercegovini svega 625 bila su sa uvednom električnom energijom.⁵

Zapravo je sve do početka šezdesetih godina bosanskohercegovačko društvo bilo vrlo snažno oblikovano kao agrarno društvo. Više od polovine ljudi bavilo se poljoprivredom. To se već ubrzano počelo mijenjati u šezdesetim godinama (od 1961. do 1971. godine postotak poljoprivrednog stanovništva spao je sa 50,2 na 37,2 %). Ali još puno izrazitija je bila ta dinamika u sedamdesetim godinama, kada je postotak poljoprivrednog stanovništva još dalje opadao. U 1981. godini statistika kategorizira samo 16,6 procenata poljoprivrednog stanovništva od ukupnog bosanskohercegovačkog stanovništva.⁶ Za samo dvije decenije bosanskohercegovačko društvo je doživjelo intenzivnu društvenu transformaciju.

Ekonomski razvoj u Hercegovini

Od druge polovine šezdesetih godina i Hercegovina, kao jedna od do tada najzaostalijih regija Bosne i Hercegovine, počela se uključivati u modernizacijske procese. Privredna reforma 1965. godine⁷ i formiranje saveznog Fonda za ubrzani razvoj nerazvijenih republika i Kosova⁸ kao i Republičkog fonda za razvoj nedovoljno razvijenih područja, te integracioni procesi u privredi bili su osnova na kojoj je započeo ubrzani ekonomski razvoj. Na tim temeljima u Hercegovini su stvorena velika privredna preduzeća, popularni nositelji razvoja, koji su zapošljavali hiljade radnika.⁹ Istovremeno,

5 Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000, 175.

6 Hannes Grandits, Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960 –im i u 1970 – im: perspektive odozgo i odozdo, u: *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka, Zbornik radova*, Sarajevo, 2009, 15 – 38.

7 Jedan od ciljeva Privredne reforme iz 1965 .godine bio je proširenje integracionih procesa u privredi. U vezi s ovim ciljem postignuti su značajni rezultati. Tako su stvorene krupne integracione grupacije u skoro svim djelatnostima privrede, a naročito u raznim granama industrije. Momir Čeček, *Privredni sistem i privredni razvoj Jugoslavije*, Sarajevo 1987, 98.

8 Sredstva Fonda Federacije su u desetogodišnjem razdoblju (1966-1976) učestvovala u Hercegovini sa udjelom od 23,5%. Vlado Smoljan, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine*, IV, Mostar 1999, 21.

9 Jedno od najvećih preduzeća tih godina bilo je Poljoprivredni kombinat Hercegovina koji je nastao 1966. godine spajanjem mostarske Mljekare, Klaonice i Hladnjače te Poljoprivredne stanice Mostar s odmah usvojenim skraćenim nazivom HEPOK. U razdoblju između 1966. i 1972. godine dvadesetak organizacija iz poljoprivredne oblasti udružilo se u HEPOK koji

veliki republički privredni sistemi poput UNIS-a, Energovinvesta te ŠIPADA gradili su svoje pogone u Hercegovini. Da bi se analizirali rezultati ovog procesa, dovoljno je konsultirati statističke podatke. Godine 1971. 46,6% stanovništva Hercegovine je bilo „poljoprivredno stanovništvo“, a tokom sedamdesetih godina, u relativno kratkom periodu, Hercegovina je postala industrijska regija.¹⁰ Udio poljoprivrednog stanovništva je u manje od 10 godina pao sa 46,6 % na 18,5 %.¹¹

Svi ekonomski pokazatelji deceniju od 1971. do 1981. godine označavaju kao vrijeme snažnog ekonomskog razvoja u Hercegovini.¹² Tako je u razdoblju 1961-1971. stopa rasta zaposlenosti u Hercegovini bila još uvijek nepovoljna i iznosila je 1.3% prosječno godišnje. Početkom sedamdesetih taj trend je prekinut relativno visokom stopom rasta zaposlenosti, koja je u prvih pet godina (1971-1975) iznosila 5,46 %. U razdoblju 1971-1981. u Hercegovini je otvoreno 32.890 novih radnih mjesta.¹³ Zaposlenost, kao najneposredniji izraz

se sve više širio po Hercegovini. Već polovinom 70-ih godina u svom sastavu je imao 26 osnovnih organizacija udruženog rada i oko četiri hiljade zaposlenih. Istraživačko razvojni centar HEPOK-a (IRC) imao je sredinom sedamdesetih godina 23 naučna i stručna radnika, a u svom se radu orijentisao proizvodnoj problematici kombinata. Mostarski “SOKO” bio je glavni nositelj razvoja industrije na hercegovačkom području. Jedna od osnovnih “Sokolovih” grupacija *proizvodnja dijelova za automobilsku industriju i druga prometna sredstva* imala je tvornice u Mostaru, Posušju, Ljubuškom i Nevesinju. Druga značajna grupacija “Sokolovih” tvornica proizvodila je i opremala objekte. Uz Tvornicu metalno-montažnih konstrukcija u Mostaru, nju su sačinjavale Tvornica opreme, također u Mostaru, Pogon za metalne konstrukcije u Širokom Brijegu. Drugi veliki metaloprerađivač u Hercegovini bila je Industrija alata Trebinje (IAT) u kojem je razvijana vrlo zahtjevana proizvodnja alata. Od izgradnje pamučne industrije “Đuro Salaj” u Mostaru 1952. godine, tekstilna je grana u strukturi regionalne industrije zauzimala vrlo važno mjesto. Pored nje, značajna je bila “Bilećanka” u vunarstvu te INKOS iz Stoca i Modna odjeća Livno u konfekciji. Preduzeće Žitopromet, osnovano još krajem četrdesetih godina, bio je najznačajniji opskrbljivač stanovništva proizvodima od žitarica. Između 1962. i 1968. godine izvršeno je udruživanje svih hercegovačkih društvenih pekara u jedinstvenu organizaciju. U Konjicu je u pedesetim godinama podignuta tvornica “IGMAN” čiji je osnovni program bio proizvodnja municije.

10 Takav razvoj je bio rezultat političke strategije koju je vodilo bosanskohercegovačko rukovodstvo, a koja je težila da putem ekonomskog razvoja Bosne i Hercegovine ojača njenu poziciju u Jugoslaviji. Stoga je proces ekonomskog jačanja Hercegovine imao i svoju političku ulogu. Da bi se ojačala Bosna i Hercegovina kao, do kraja 60-ih godina, „jugoslavenska politička periferija“ unutar Jugoslavije, trebalo je i unutar Republike integrirati „svoje“ periferije sa centrom u Sarajevu. O tome više u Husnija Kamberović, *Džemal Bijedić. Politička biografija*, Mostar 2012.

11 H. Grandits, *Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine*, 25.

12 V.Smoljan, *Poglavlja*, 99.

13 Isto, 96.

pozitivnih ekonomskih promjena, je tokom sedamdesetih značajno porasla i obuhvatila gotovo dvije trećine (64,%) aktivnog stanovništva.¹⁴

U skladu s tim i kupovna moć stanovništva se povećala. Nekada simboli visokog životnog standarda, trajna potrošna dobra i automobili sve više postaju normalnost za prosječnu hercegovačku porodicu. Ukupan broj putničkih automobila u Hercegovini povećan je sa 1.081 u 1964. godini na 19.095 u 1974. godini ili 17,7%.¹⁵ Broj telefona u 1963. godini iznosio je 2.083, a u 1973. godini 9.299.¹⁶ Značajne promjene dogodile su se u obrazovnoj strukturi stanovništva. Broj nepismenog stanovništva značajno je smanjen. U 1971. godini procent nepismenih je iznosio 22,9%, a u 1981. godini broj nepismenih je smanjen na 14,5 %, od čega je veći dio tog broja, odnosno 55 %, obuhvatao stanovništvo starije od 65 godina.

Rezultati Ankete o prihodima, rashodima i potrošnji domaćinstva koje je provela Osnovna privredna komora Mostar daju detaljniji uvid u uslove života i osobnu potrošnju za područje Hercegovine. Prema Anketi, raspoloživa sredstva po članu domaćinstva u Hercegovini iznosila su 9.695 dinara u 1973. godini, što je 16,2% više od prosjeka za Bosnu i Hercegovinu. Opremljenost domaćinstava trajnim potrošnim dobrima u Hercegovini razlikuje se od opremljenosti u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. U Hercegovini općenito je manji postotak opremljenosti domaćinstava pojedinim trajnim dobrima nego u Jugoslaviji, dok u odnosu na prosjek Bosne i Hercegovine postotak opremljenosti u Hercegovini je veći zbog više razine raspoloživih sredstava za osobnu potrošnju. Naprimjer, postotak opremljenosti domaćinstava frižiderom u Hercegovini iznosi 49,6%, u Bosni i Hercegovini 38,5% a u Jugoslaviji 53,5%, opremljenost automobilom u Hercegovini 15,6%, Bosni i Hercegovini 11,4%, i Jugoslaviji 17,6%.¹⁷

Mostar ranih 1970-ih

Zahvaljujući historijskim okolnostima, geografskom položaju, broju stanovnika, stepenu razvoja privrede, zdravstva, školstva i kulture, Mostar je bio centar Hercegovine. U socijalističkom periodu Mostar je doživio najintenzivniji

14 Ante Markotić, *Demografski razvitak Hercegovine*, Ljubljana 1983, 363.

15 Isto, 352.

16 Isto, 362.

17 *Koncepcija razvoja privrede Hercegovine do 1985*, Zavod za razvoj privrede, Mostar, 1978.

razvoj i do kraja sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća postao moderan grad sa novim naseljima i potpuno izmijenjenom fizionomijom.

Kao i u ranijim historijskim periodima, Mostar je bio društveno – politički centar Hercegovine. Pored organa vlasti, organa SKJ i drugih društveno – političkih organizacija, u Mostaru su osnovane i regionalne kulturne institucije kao što su Muzej Hercegovine, Arhiv Hercegovine te Narodno pozorište. U Mostaru je izlazio lokalni list Sloboda, Radio Mostar je emitovao svoj program, a postojao je i Simfonijski orkestar te Narodna biblioteka.¹⁸ Mostar je već tada polako postajao studentski centar. Već je postojao Mašinski fakultet, Pedagoška akademija, Viša poljoprivredna škola kao i jedanaest srednjih škola. Tokom 1971. godine, kada je Mašinski fakultet u Mostaru proslavljao desetogodišnjicu postojanja, planirano je otvaranje odjeljenja Ekonomskog i Pravnog fakulteta Sarajevskog univerziteta, za šta je postojala podrška društveno-političkih faktora SR BiH.¹⁹ To je trebao biti prvi korak u prerastanju Mostara u univerzitetski grad.

Snažan razvoj privrede sedamdesetih godina imao je odlučujuću ulogu u modernizaciji grada. Najznačajniji ekonomski subjekti Hercegovine, odnosno već spomenuti nositelji razvoja, svoje pogone otvarali su upravo na mostarskom području. Pored toga, u desetogodišnjem razdoblju 1971-1981. industrijska struktura Mostara proširena je značajnom proizvodnjom aluminija. Tako je ovaj grad stekao još jedan važan razvojni agens. U istom su razdoblju ovdje instalirani i prvi kapaciteti *industrije budućnosti* (elektronika), te proizvodnje električnih aparata i opreme koji su u 1981. godini već sudjelovali sa 8,9% u dohotku industrije.²⁰

Razvoj Mostara i njegovih regionalnih funkcija privlačio je stanovništvo ostalih dijelova Hercegovine, što se odrazilo na povećanje broja stanovnika Mostara. Prema statističkim analizama koje je koristio u knjizi *Demografski razvitak Hercegovine*, Ante Markotić je zaključio da je u Mostaru 1971. godine živio svaki osmi stanovnik Hercegovine.²¹ Godine 1961. u Mostaru je živjelo 72.452 stanovnika, a 1972. godine 91.483.²²

Nagli priliv i povećanje broja stanovnika koji se u Mostaru od 1945. do početka sedamdesetih godina povećao više od tri puta, zahtijevao je

18 *Mostar i okolica*, „Turistkomerc“ Zagreb, 1974, 49.

19 „Mostar kao budući univerzitetski grad“, *Sloboda*, 17.03. 1971, 21.

20 V. Smoljan, *Poglavlja*, 21.

21 A. Markotić, *Demografski razvitak*, 75.

22 Isto, 76.

ulaganje u stambenu izgradnju, kao i u izgradnju komunalnih i drugih javnih objekata, prije svega školskih i zdravstvenih. U Mostaru su nicala nova naselja, a taj intenzitet je bio najupečatljiviji na desnoj obali Neretve, gdje su do sedamdesetih izgrađena naselja Zgoni i Strelčevina sa preko 3.200 novih stanova u kojima je živjelo onoliko stanovnika koliko je Mostar imao 1945. godine.²³ Sedamdesete su svjedočile intenzivnoj stanogradnji, što je omogućeno podizanjem tipiziranih zgrada i naselja, proširenja gradskih ulica i trgova, izgradnjom parkova, šetališta i kupališta, izletišta, ulaganje u bolnice, radiostanicu.

U referatu koji je podnio u februaru 1974. godine na svečanoj sjednici prilikom obilježavanja godišnjice oslobođenja Mostara, predsjednik Skupštine opštine Radmilo Andrić se naročito osvrnuo na rezultate ostvarene u društveno – ekonomskom razvoju opštine u periodu od 1969. do kraja 1973. godine. Naročito su važne činjenice koje svjedoče povećanju životnog standarda stanovništva. Istaknuto je da je krajem 1973. godine u mostarskoj opštini bilo 25.200 zaposlenih, što je za 27% više nego u 1969. godini, a lični dohoci su dostigli prosjek od 2.180 dinara, dok su 1969. godini iznosili samo 846 dinara.²⁴

Ovakav ekonomski razvoj omogućio je povećanje kupovne moći stanovništva i time utjecao na društvena kretanja u Mostaru i okolini. Potrebe stanovništva za trošenjem su rasle, trošilo se sve više i više, čak i iznad mogućnosti. Otvaraju se prve robne kuće koje su izmijenile dotadašnji način kupovine i ubrzo postale nezaobilazan dio mostarske svakodnevnice. Raste broj putničkih automobila, mostarske domove popunjava tehnika i moderni namještaj, a Mostarci sve češće ljetuju na moru i putuju u inostranstvo. U rubrici *Tragom statistike* koju je donosila mostarska Sloboda, možemo iščitati da je u Mostaru 1968. godine bilo 7.379 televizora, dok je u 1970. godini ta brojka utrostručena.²⁵ U periodu od dvanaest godina (1965-1977) stepen motorizacije u Mostaru povećao se za blizu šest puta, odnosno broj domaćinstava na jedno putničko vozilo smanjio se sa 11,4 na 1,9.²⁶ Polako se počinju stvarati potrošački aspekti društvenih odnosa koji nisu nimalo zaostajali za društvenom svakodnevnicom vodećih jugoslavenskih metropola.

23 *Urbanistički plan Mostara*, Zavod za prostorno uređenje, Mostar 1982, 3.

24 "Veliki korak" *Sloboda*, 11.02.1974, 3.

25 "Mostar 1945.-1970." *Sloboda*, 03. 02. 1970, 3.

26 *Koncepcija dugoročnog razvoja Mostara do 2000. godine*, Mostar 1982.

U prilog toj tvrdnji dovoljno je analizirati mostarski list Sloboda, koji je svojim člancima, reklamama i fotografijama svjedočio o postojanju potrošačke kulture i visini životnog standarda u Mostaru ranih sedamdesetih godina.

Oblikovanje potrošačke kulture

Iako je kultura potrošnje svojstvena društvima u ranijim stoljećima, tek je u dvadesetom stoljeću ona postala masovna i jedno od glavnih obilježja savremenog društva. Sociolog G. Lipovetsky ovakvo društvo definiše kao društvo masovne potrošnje, visokog životnog standarda i visoke kupovne moći stanovništva u kome je moguće kupiti sve što se želi, a ne samo ono što je potrebno.²⁷ Preduvjet za razvoj ovakvih društvenih odnosa je svakako ekonomski napredak koji omogućava povećanu kupovnu moć stanovništva. Iako se na početku sedamdesetih godina još uvijek ne može govoriti o tome da je u Hercegovini došlo do stvaranja potrošačkog društva, činjenica je da je u određenom blagostanju, potrošnji i porastu standarda uživala većina stanovništva Mostara. Za oblikovanje potrošačke kulture ranih sedamdesetih godina važne su dvije pojave koje se prate u ovome radu: otvaranje robnih kuća i reklama kao poticaj stvaranju potrošačkog mentaliteta.

Iako su u Mostaru odranije postojale brojne specijalizirane prodavnice, tek je otvaranje robnih kuća izmjenilo potrošačke navike građana Mostara. Neposredan pristup robi i moderni izlozi poticali su kupce na veću potrošnju, a u robnu kuću su ulazili i oni koji nisu imali namjeru nešto kupiti. Ranih sedamdesetih godina u Mostaru su otvorene prve dvije velike robne kuće za koje se može tvrditi da su omogućile bujanje potrošačke kulture i ujedno bile odraz progressa i modernizacije.

Robne kuće su se ubrzano gradile širom Jugoslavije od sredine šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. One su bile strukturane po odjeljenjima, pa su se na jednom mjestu prvi put mogli naći proizvodi različitih vrsta, od prehrambenih, preko odjeće, obuće i namještaja, do potrepština za domaćinstvo, alata i manjih mašina, bicikala i gramofonskih ploča. One su svakako označile novi korak u socijalističkom poimanju potrošnje i kupovine koja je dugo vremena bila potiskivana zbog njihove sličnosti sa zapadnim potrošačkim mentalitetom.

²⁷ Gilles Lipovetsky, *Paradoksalna sreća, Ogled o hiperpotrošačkom društvu*, Antibarbarus Zagreb, 2008.

Robna kuća je raskinula trgovačke tradicije prošlosti uvodeći raznovrsnu ponudu, istaknute i fiksne cijene, mogućnost razgledavanja bez kupovine, izložene proizvode, mogućnost povrata proizvoda, zalihe i niske cijene. Nekad rezervisani isključivo za elitu, proizvodi su postali dostupni širokim slojevima stanovništva.²⁸

Monumentalna robna kuća Razvitak otvorena je u Mostaru 1970. godine.²⁹ Mostarska Sloboda je sa oduševljenjem izvjestila o njenom otvaranju: „Naš grad je, na uglu ulica Maršala Tita i Braće Brkića, dobio super modernu robnu kuću, koja je u sastavu metkovičkog veletrgovačkog preduzeća „Razvitak“. Za nju se može reći nekoliko naj.....najveća u Bosni i Hercegovini,... jedna od najsavremenijih u Evropi, itd.“³⁰

Bila je to robna kuća čija je ukupna površina iznosila 5.100 kvadratnih metara od čega je na prodajni prostor otpadalo preko 3.100 kvadratnih metara, a imala je petnaest odjeljenja. Među njima su bili samoposluga i izložbeno - prodajni salon namještaja. Prilikom otvaranja robna kuća je imala preko 24.000 artikala, a ono što je bila novina za mostarsko stanovništvo je i mogućnost da preko kataloga raznih firmi, putem ove robne kuće, nabave i druge proizvode. Modernizacijski aspekt nalazio se i u činjenici da je robna kuća svojim kupcima pružala usluge dostave na kućnu adresu.³¹ Svojim izgledom, ambijentalnošću, bila je pravi mamac za potrošače. Koliko je robna kuća pokušala da zadovolji sve potrošačke apetite stanovništva, svjedoči da su u Razvitku postojala odjeljenja koja su pružala usluge građanima iz svih uslužnih djelatnosti. Tako je u Razvitku postojao kozmetički salon sa visokoborazovanim stručnjakom za kozmetičku terapiju, a uskoro je salon dobio i kozmetičkog stručnjaka za dekorativnu kozmetiku, a iz Pariza je stigla specijalna kozmetika za njegu kože. Krojački salon na licu mjesta pruža usluge kupcima konfekcije. U okviru robne kuće djelovala je i ekspozitura banke.³²

28 Sanja Stanic, Nastanak i razvoj potrošačkog društva, web predavanje recenzirano dana 17.06.2013. i prema Odluci donesenoj na 12 sjednici Vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu od 28.06.2013. postavljeno na www.ffst.hr (službenoj stranici fakulteta).

29 Robna kuća Razvitak bila je jedno od najljepših arhitektonskih zdanja u tadašnjem Mostaru. Njena fasada je obložena odlivcima – motivima sa stećaka. Robnu kuću je projektovao inž. Ante Paljaga iz Sarajeva.

30 “Super luksuzna robna kuća”, *Sloboda*, Mostar, 09.03. 1970, 13.

31 Isto, 13.

32 Isto, 13.

Slika 1. Robna kuća Razvitak



Izvor: <http://www.cidom.org/>

Nakon robne kuće Razvitak, u Mostaru je 1973. godine otvorena luksuzna robna kuća HIT Hercegovina. Robna kuća HIT izgrađena je na platou stare željezničke stanice. HIT je izgradio mostarski kombinat Soko u kooperaciji sa Hercegovina-investom iz Stoca. Obje robne kuće u prvim godinama postojanja imale su velike prihode. Uprkos očekivanjima da će prodaja u Razvitku opasti nakon otvaranja HIT-a, upravo u godini kada je otvorena ova robna kuća, Razvitak je ostvario poslovanje u vrijednosti od 7 milijardi i 738 miliona starih dinara.³³ Činjenica da su obje moderne trgovačke kuće radile sa velikim uspjesima svakako je razlog da se zaključi da je kupovna moć Hercegovine bila velika.

33 "Zadovoljiti želje potrošača", Oslobođenje, Mostar, 14.02. 1973. 13.

Slika 1. Robna kuća HIT



Izvor: <http://www.cidom.org/>

Već tada se govorilo o postojanju „ekskluzivističkog“ ukusa mostarskih mušterija. Mara Jukić, šefica odjela konfekcije robne kuće Razvitak, prilikom posjete novinara mostarske Slobode odgovarala je na pitanje da li je zadovoljna sa Mostarcima kao mušterijama : „Za ovih pet godina koliko se susrećem sa Mostarcima stekla sam utisak da Mostarci vole da se lijepo oblače. Oni ne gledaju cijenu, što im se sviđa to će i uzeti. To posebno važi za mlađe potrošače. I još sam primijetila da u većini vole da kupuju unikate, oni ne trpe uniformu. Tako prilikom naručivanja robe, u prvom redu konfekcije, trudim se da ne naručujem serijsku robu“.³⁴ Pored toga, robna kuća Razvitak je 1973. godine obradovala brojne Mostarce otvaranjem studija mode koji je nastao u okviru popularnog jugoslavenskog festivala mode „Modofest“. Ovaj studio pružao je priliku svakome da udovolji i najprobirljivije ukuse. To je zapravo najbolji pokazatelj koliko je potrošnja zapravo evoluirala, od potrošnje kao zadovoljenja potreba do potrošnje kao stila života. Zato se s pravom može tvrditi da je Mostar doživio svojevrsnu erupciju potrošačke kulture.

³⁴ “Ja sam tu radi mušterija“, *Sloboda*, Mostar, 26.10. 1974, 11.

Osim uređenim izlozima i ponuđenom robom, trgovci su koristili i druge načine za privlačenje kupaca. Tu, prije svega, govorimo o reklamiranju. Reklamiranje raznovrsnih proizvoda poticalo je razvoj potrošačkog mentaliteta. U listu Sloboda redovno su se reklamirali najvažniji noviteti mostarskih robnih kuća i specijaliziranih prodavnica, a tokom sedamdesetih godina i Radio Mostar je u svome programu redovno davao Ekonomsko – propagandni program.

Robna kuća Razvitak je prednjačila u reklamiranju svojih artikala. Tokom ranih sedamdesetih godina na stranicama Slobode redovno su se reklamirali najnoviji proizvodi: „U Razvitku možete kupiti idealan uređaj za modernu kuhinju - STEAK GRILL je uređaj na kome se za najkraće vrijeme mogu ispeći najmekše i najsočnije grilade, FRI FRI 114 uređaj za prženje.“ Električni aparat za peglanje Boch je reklamiran kao prijatno iznenađenje za domaćice, zadnja riječ tehnike. Zvučnim sloganom „Kućanski strojevi sutrašnjice proizvedeni su već danas“ reklamirani su PHILCO Ford kućanski aparati, između ostalih i frižideri, mašine za pranje veša, posuđa, kao i televizori, a slovenačka fabrika namještaja Lesnina, uz prodaju na kredit, je poručivala da se savremeno domaćinstvo ne može zamisliti bez savremenog namještaja.³⁵ Upravo zbog činjenice da su ove dvije robne kuće omogućile dostupnost roba široke potrošnje širokim slojevima stanovništva one se mogu smatrati generatorom razvoja potrošačke kulture u Mostaru.

Štednja i krediti bili su glavni načini putem kojih je stanovništvo nabavljalo trajna potrošna dobra, automobile ili rješavala stambeno pitanje. U 1973. godini iz mostarske filijale Privredne banke Sarajevo poručivali su da su sredstva stanovništva u stalnom porastu, iznad planiranog godišnjeg porasta, pa su predviđali da će do kraja te godine ukupna sredstva biti i do 80 posto veća nego u prethodnoj godini. Bio je to rezultat stimulaturnih kamata, ali i velike mogućnosti dobijanja potrošačkih i namjenskih kredita.³⁶ Krediti su se najčešće podizali izravno kod banaka ili uz posebne uvjete preko mjesta zaposlenja, a najčešća svrha bila im je opremanje stambenoga prostora pokućstvom ili električnim uređajima.³⁷

U odnosu na druge gradove Bosne i Hercegovine, Mostar je bio karakterističan i po značajnom broju radnika u inostranstvu. Upravo su oni

³⁵ *Sloboda*, Mostar, 26. 10. 1970.

³⁶ “Ko štedi, taj ima”, *Sloboda*, Mostar, 31.10. 1973.13.

³⁷ I. Duda, *Pronađeno blagostanje*, 44.

predstavljali ciljnu grupu za mostarske prodavnice. Tokom novogodišnjih praznika, kada se većina radnika vraćala u Mostar, štampa je donosila reklame obraćajući se upravo ovim radnicima kao potencijalnim kupcima.

I briga o zdravlju je postala dijelom potrošačke kulture. Zbog toga je štampa sa velikim entuzijazmom obavijestila da je Mostar drugi grad u Jugoslaviji, poslije Beograda, u kojem je otvoren specijalizirani Salon ljepote, sa saunom, raznim oblicima masaže i specijaliziranih kupki. Potreba za ovakvim salonom građanima je predstavljena kao nužnost budući da „dinamičan tempo života iziskuje takvu instituciju“.³⁸

Jedan od pokazatelja uspona potrošačke kulture jeste i mogućnost turističkih putovanja. Otvorene granice omogućile su većini građana neometan odlazak u susjedne zapadne zemlje. Štampa je reklamirala i putovanja, pa je tako pod povoljnim uslovima nuđeno za dinarska sredstva putovanje avionom u Ameriku, Kanadu i Australiju. Putem Slobode, Air Jugoslavija je stanovnicima Mostara nudila da otplatom na kredit novogodišnje praznike provedu na Palma de Majorki ili da posjete rođake u Švedskoj.³⁹ Mostarski Turist –biro, zajedno sa aranžmanima „Generalturista“ i „Kvarner ekspresa“, organizovao je izlete na Azurnu obalu i Japan. Tako su 1970. godine prvi Mostarci ljetovali u „zemlji izlazećeg sunca“ zahvaljujući vrlo povoljnim uslovima, odnosno otplatom u više rata.⁴⁰

Kao i drugim dijelovima Jugoslavije, u kojima je već od šezdesetih godina bujala potrošačka kultura, i u Mostaru je ona nosila obilježja zapadnih društava. Radi se zapravo o prodoru američkog koncepta „usmjeravanja slobodnog vremena ljudi ka uživanju, odmoru i konzumiranju“.⁴¹ Pratili su se i zapadni društveni trendovi. Radio Mostar je tokom sedamdesetih godina redovno emitovao emisije kao što su *Zabavlja Vas Elton Džon, Pjeva Viki Leandro, Ugodne minute sa Klif Ričardom*. Pored jugoslavenskih filmskih klasika, mostarska kina su davala projekcije evropskih i američkih filmova. Mostarska Sloboda je 1970. godine pisala da je po nekom nepisanom pravilu na repertoaru mostarskih kina američka kinematografija najzastupljenija.⁴² Tako je reprizno prikazivanje filma „Prohujalo s vihorom“ 1975. godine u

38 “Salon ljepote“ *Sloboda*, Mostar, 4.07. 1970, 13.

39 *Sloboda*, Mostar, 23.11. 1970, 15.

40 “Atraktivna putovanja“, *Sloboda*, Mostar, 7.09.1970, 4.

41 Radina Vučetić, Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevniciu šezdesetih), *Časopis za suvrmenu povijest*, br.2, 277-298, Zagreb, 2012.

42 “U znaku premijera“ *Sloboda*, Mostar, 02.02. 1970,11.

Mostaru gledalo 9.485 gledalaca, dok je američki film „Dr. Živago“, koji je u Mostaru prikazan 1970. godine, gledalo 11.307 gledalaca⁴³.

MODERNIZATION AND DESIGN OF CONSUMER CULTURE IN MOSTAR IN THE EARLY 1970S

SUMMARY

In the second half of the 1960s, the economic and social processes that underpinned the economic boom of Herzegovina in the 1970s began. Economic development has enabled an increase in the standard of living and an increase in the purchasing power of the population. This is especially true of Mostar, which was the main urban center of Herzegovina. The 1970s witnessed the rapid modernization of the city, which is enabled by raising the standardized buildings and settlements, the expansion of city streets and squares, the construction of parks, promenades and bathing areas. However, as the most complete expression of modernization, consumer culture was slowly shaping up, changing the citizens' habits. Consumer aspects of society such as the purchase of durable goods, fashion trends, and tourist trips were becoming normality for most citizens.

The formation of consumer culture was possible thanks to the development of a trading network and the opening of the first department stores that represented the highlight of socialist shopping. The first department stores in Mostar, Razvitak and Hit, were a real bait for consumers. Utilizing advertising through the local newspaper Sloboda, these department stores were changing the habits of the population.

Keywords: Mostar, economic development, the seventies, modernization, consumer culture

43 Drago Karlo Miletić – Nedeljko Čubela, *Film u Mostaru 1900. – 1980. godine*, Mostar 1979, 61.

Literatura

Izvori:

Novine:

Sloboda

Oslobođenje

Dokumenti:

Koncepcija razvoja privrede Hercegovine do 1985., Zavod za razvoj privrede, Mostar, 1978.

Urbanistički plan Mostara, Zavod za prostorno uređenje Mostar, Mostar 1982.

Koncepcija dugoročnog razvoja Mostara do 2000. godine, Mostar 1982.

Literatura:

Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ – glavni procesi*, Zagreb 1985.

Momir Čeček, *Privredni sistem i privredni razvoj Jugoslavije*, Sarajevo 1987.

Igor Duda, *Pronađeno blagostanje, Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970 –ih i 1980 – ih*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.

Hannes Grandits, *Ambivalentnosti u socijalističkoj nacionalnoj politici Bosne i Hercegovine u kasnim 1960-im i u 1970-im: perspektive odozgo i odozdo*. *Rasprave o nacionalnom identitetu Bošnjaka. Zbornik radova*. Sarajevo 2009.

Grupa autora, *Snaga lične odgovornosti: prijatelji o Latinki Perović*, Beograd, 2008.

H.Kamberović, *Prema modernom društvu: Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj, 2000.

Gilles Lipovetsky, *Paradoksalna sreća, Ogled o hiperpotrošačkom društvu*, Antibarbarus Zagreb, 2008.

Ante Markotić, *Demografski razvitak Hercegovine*, Mostar 1983.

Mostar i okolica, „Turistkomec“ Zagreb, 1974.

Drago Karlo Miletić – Nedeljko Čubela, *Film u Mostaru 1900. – 1980. godine*, Mostar 1979.

Vlado Smoljan, *Poglavlja iz ekonomske historije Hercegovine IV*, Mostar 1999.

Radina Vučetić, *Potrošačko društvo po američkom modelu (jedan pogled na jugoslavensku svakodnevnicu šezdesetih)*, Časopis za suvremenu povijest, br. 2, 277-298, Zagreb, 2012.

Internet

<http://www.cidom.org/>

Sanja Stanic, *Nastanak i razvoj potrošačkog društva*, web predavanje recenzirano dana 17.06.2013. i prema Odluci donesenoj na 12 sjednici Vijeća Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu od 28. 06. 2013. postavljeno na www.ffst.hr (službenoj stranici fakulteta).

